

*Л. П. Гарник
milla.garnyk@gmail.com
Ю. П. Вітковський
petrovi4ua1@ukr.net
І. І. Снігурова
snihurova71@gmail.com
Н. П. Столярова
Mirok@i.ua
Л. К. Джафарова
l.cafarova@gmail.com*

Гуманітарний вимір менеджменту якості освітньої діяльності: толерантність та її формування у соціокультурному просторі ЗВО

Подано аналіз ролі гуманітарно-психологічної складової менеджменту якості освітньої діяльності, а також можливі шляхи вирішення дилеми медіації національних стандартів й освітнього законодавства та вимог системи міжнародних стандартів ISO. На основі проведеного комплексного соціально-психологічного дослідження проявів толерантності, у якому взяли участь здобувачі вищої освіти, викладачі та допоміжний персонал закладу вищої освіти, представники діаспор та відвідувачі релігійно-культурних центрів міста Харкова, розроблено рекомендації щодо оптимізації соціально-психологічної роботи з представниками діаспор, іноземцями-здобувачами вищої освіти, біженцями з країн Близького Сходу та проведення інформаційно-просвітницької роботи серед викладачів і допоміжного персоналу ЗВО.

Ключові слова: менеджмент якості освітньої діяльності, толерантність, мовний клуб «Діалог», інклюзивна, крос-культурна та безперервна освіта, соціокультурний простір закладу вищої освіти, іноземці-здобувачі вищої освіти.

*L. P. Garnyk
milla.garnyk@gmail.com
Y. P. Vitkovskyy
petrovi4ua1@ukr.net
I. I. Snihurova
snihurova71@gmail.com
N. P. Stolyarova
Mirok@i.ua
L. K. Ceferova
l.cafarova@gmail.com*

Humanitarian measurement of quality assurance management for education: tolerance and its formation in socio-cultural space of higher educational institution

The article presents the analysis of humanitarian-psychological aspect of the quality management assurance in education. It also describes the possible

ways of solving the dilemma of mediation national standards and education law norms as well as the requirements of international standard system ISO. On the basis of the conducted complex social-pedagogical research of tolerance manifestation which involved students, teachers and department staff of higher educational institution, representatives of diasporas and visitors of religious-cultural centers of Kharkiv. There were worked out the recommendations on optimization of social-psychological work with the representatives of diasporas, international students as well as refugees from the Middle East. In addition, we have conducted of informational-enlightening work among teachers and department staffs of the university were developed.

Keywords: quality management for higher educational activity, tolerance, language club «Dialogue», inclusive, cross-cultural and lifelong learning, socio-cultural space of higher educational institution, international students.

Актуальність обраної нами теми пов'язана з тим, що протягом останнього десятиріччя в Україні збільшилася частка мусульманського населення (діаспори, студенти, мігранти, біженці) та спостерігається активізація участі його представників у соціально-культурному та політичному житті України. Це часто спричиняє труднощі соціально-психологічного характеру, зокрема – в організації освітнього процесу, а також позначається на характері взаємодії студентів і співробітників закладу вищої освіти в умовах навчальних та ненавчальних ситуацій, впливаючи на якість надання освітніх послуг. Тому з метою поліпшення якості освіти та рівня міжнародного іміджу ЗВО, а також збільшення числа іноземних студентів й аспірантів ми дослідили аспекти механізму формування толерантності й запропонували заходи з гармонізації його освітнього простору відповідно до рекомендацій міжнародних стандартів якості. Гіпотезою дослідження стало припущення, що на становлення системи цінностей та культури толерантності особистості впливають цілеспрямовані систематичні педагогічні дії під час освітнього процесу у ЗВО, а також захист прав людини, відкритий доступ до достовірної інформації про інші культури й реалізація державою зваженої етнонаціональної політики. Дослідження проведено на базі ЗВО та ісламських культурно-духовних осередків міста Харкова. У дослідженні взяли участь 124 особи у віці від 17 до 72 років, із яких 72 – жінки та 52 – чоловіки. Отримані результати дослідження стали в нагоді викладачам гуманітарно-поведінкових дисциплін (формальна освіта) та під час проведення культурно-просвітницьких заходів (неформальна освіта) у межах роботи мовного клубу «Діалог».

Сьогодні наочно демонструє нам поглиблення соціального розмежування суспільства та загострення системної гуманітарно-економічної кризи сучасного суспільства, яка є логічним наслідком знецінення моральних орієнтирів і традиційних культурних цінностей. Згадана криза спри-

чиняє загострення геополітичних, економічних і міжкультурних протистоянь, а також запеклих конфліктів між окремими індивідами, представниками різних етнічних та релігійних груп, громадськими об'єднаннями, політичними силами та державами у межах як полікультурних, так і гомогенних спільнот. Регіональні протистояння стали причинами переміщення та/або переселення великої кількості людей із зон конфліктів та бойових дій до інших мирних країн, регіонів та територій. Історико-культурні зв'язки та геополітичне розташування нашої країни зробили її прихистком для біженців і вихідців із багатьох країн Близького Сходу, а Харків – традиційно мультикультурний та стратегічний науково-промисловий центр Східної України – містом, де представники різних культур та релігій знаходять підтримку у процесі їхньої інтеграції до соціально-культурного простору українського суспільства. Ключовими суб'єктами цієї інтеграції є університети, де вдосконалюються принципи та підходи до виховання толерантності у студентів і співробітників, задіяних в освітньому процесі.

Науковий дискурс проблеми толерантності та її гуманітарних аспектів (філософських, педагогічних, політичних, психологічних, соціальних, правових, гендерних) почав свій розвиток у період після Другої світової війни, а наприкінці ХХ сторіччя – 16 листопада 1995 року – ЮНЕСКО було прийнято «Декларацію принципів толерантності» [6]. Наразі толерантність стала важливим елементом теорії та практики як міжкультурної комунікації та дипломатії, так і міжнародних стандартів менеджменту якості, зокрема таких, як: лідерство керівництва, постійне вдосконалення усіх аспектів діяльності, розвиток та залучення персоналу установи до процесів управління та делегування йому повноважень, орієнтація на споживачів, партнерські відносини з постачальниками та іншими зацікавленими сторонами, соціальна відповідальність. Особливу увагу приділено аспекту відтворення цінностей, тому процеси менеджменту якості організації скеровано на збирання та аналіз інформації про споживачів своїх товарів (освітніх продуктів) та послуг, щоб створити для них інноваційні пропозиції. Цей вид діяльності є ефективним за умови розвитку і підтримки комунікації (діалогу) зі споживачами (див. рис. 1).

Вивчаючи вплив глобалізації на трансформацію національних систем освіти, зазначимо, що з 2003 року розпочався процес уніфікації стандартів щодо систем менеджменту освітніх установ (публікація ISO 9001:2000). Цей стандарт було розроблено для освітніх установ усіх рівнів та форм навчання: початкової, середньої та вищої освіти, із заочним та дистанційним навчанням. Найбільш відомим в Україні став удосконалений варіант цього стандарту ISO 9001:2015, згідно з яким були розроблені та впроваджені системи управління якістю у багатьох ЗВО.

Рис. 1. Толерантність як ключовий аспект стратегії управління якістю освітніх послуг

Втім, як свідчить практика, системи управління якістю освітніх послуг у вітчизняних освітніх закладах мають декларативний характер: якість послуг освітніх установ погіршується, хоча їх керівництво систематично звітує про покращення та інновації, які існують лише на папері. Тож виникає потреба у стандарті, який зміг би запропонувати єдині принципи менеджменту якості освітніх продуктів та послуг для усіх освітніх установ (від дитячого садочка до університету), щоб забезпечити цілісність національної системи освіти й зберегти її престиж – принаймні у масштабі регіонального ринку освітніх послуг. Таким стандартом і став ISO 21001:2018 «Освітні установи – системи менеджменту для освітніх установ – вимоги з настановою щодо впровадження» [16, р. 3–18] (рис. 2).

Хвилі арабських кольорових революцій («Арабська Весна») та їхні наслідки спричинили масову міграцію мусульман із зон конфліктів до Європи та сусідніх мирних країн, серед яких Україна традиційно відіграє роль своєрідного буфера – перехрестя релігій та культур, де мігранти знаходять тимчасовий та/або постійний притулок. Проте мігранти з країн Близького Сходу не завжди мають на меті розпочати мирне життя на новому місці: часто серед них можна зустріти активістів та симпатиків певних радикальних релігійно-ідеологічних течій та політичних партій [9, с. 3–5], діяльність яких офіційно визнана терористичною і заборонена національним та міжнародним законодавством.

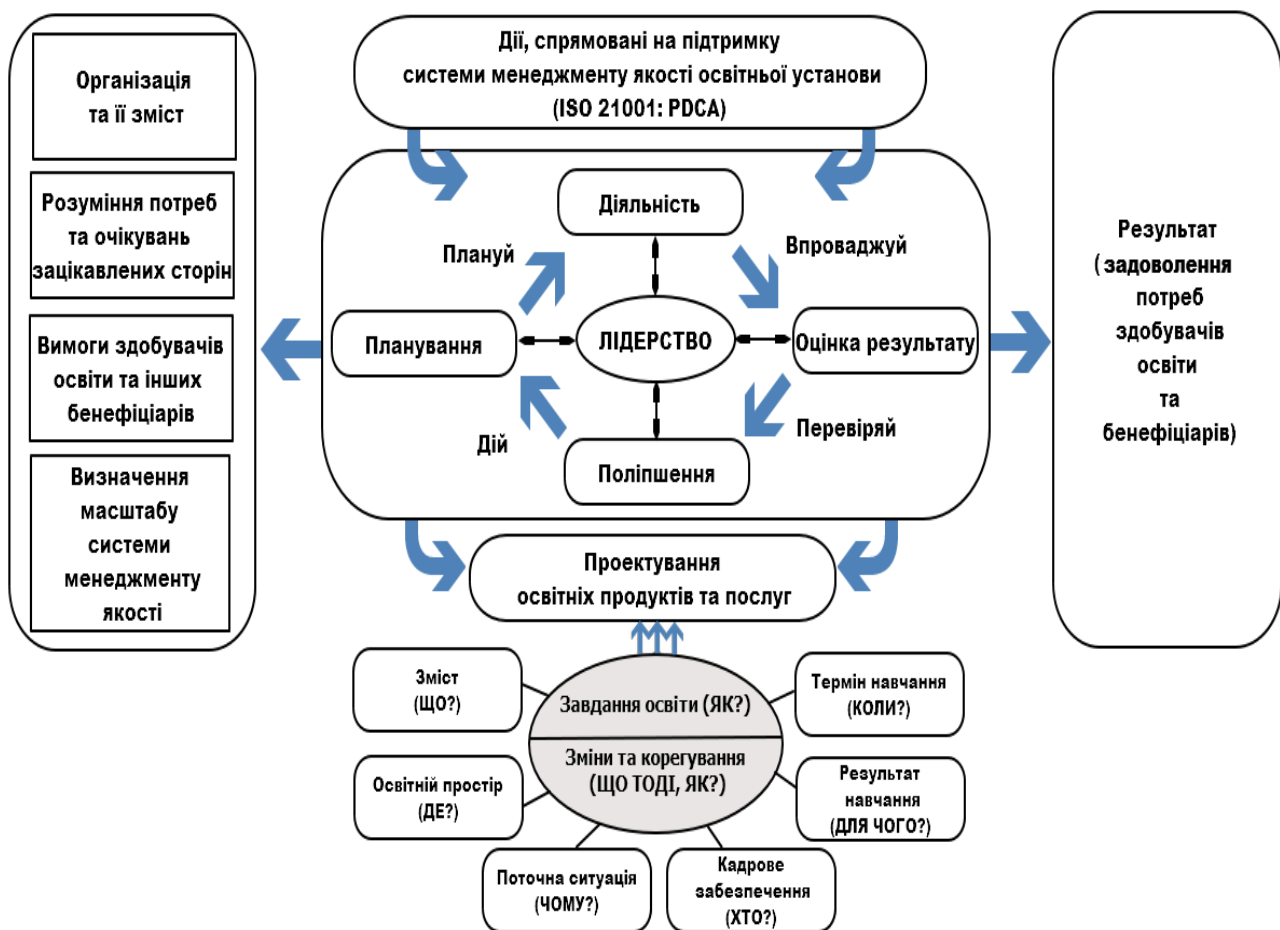

Рис. 2. Структура та філософія стандарту ISO 21001:2018

Зазвичай цільовою аудиторією радикальних течій є освічена маргінальна молодь із низьким рівнем статків, а головною метою – залучення шляхом матеріального заохочення, релігійно-психологічна «обробка» не-офітів для участі у ролі волонтерів у військових діях (скоєнні терактів) у Сирії, Іраку та інших країнах Близького Сходу і його межами [15, с. 34–35]. Незважаючи на вжиті міжнародною спільнотою заходи із запобігання поширення тероризму та релігійного екстремізму, вони не забороняють цим організаціям працювати підпільно та/або маскуватися під благодійні фонди, просвітницькі та культурні осередки, щоб продовжувати свою діяльність із поширення конфліктів між мусульманами та представниками інших конфесій [1, с. 414–416]. Часто інтолерантність є результатом копіткої роботи інтелектуалів, спрямованої на емоційну мобілізацію шляхом поширення риторики ненависті, підкріпленої раціональними аргументами, для різних форм нетерпимості, у тому числі – насильства.

Соціально-психологічний та педагогічний контексти толерантності сьогодні набули актуальності через зростання обсягів експорту освітніх послуг та їхню інтернаціоналізацію, що потребує оптимізації механізмів соціокультурної адаптації та психологічного супроводу. Соціокультурна адаптація – досягнення соціальної й психологічної інтеграції зі ще однією

культурою без втрати надбань власної [14, р. 478–481]. На підставі аналізу наукових праць, присвячених питанням адаптації іноземних студентів, було виявлено такі суб'єктивні чинники, які ускладнюють процес їхньої соціокультурної інтеграції (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Негативні чинники,
що ускладнюють соціокультурну адаптацію**

№ з/п	Чинник	Характеристика
1	2	3
1	Культурний багаж – етнічно сформоване ставлення до іншої культури та її носіїв	Буденна свідомість оцінює чужі звичаї, моральні норми, форми поведінки з погляду традицій та моралі певної етнічної спільноти, тому стереотипи поведінки, засвоєні в рідній культурі, можуть стати неефективними в новому соціокультурному середовищі.
2	Адаптивний потенціал особистості	Сукупність соціально-психологічних характеристик іноземних громадян (адаптантів) залежить від багатьох факторів, тому має специфічні особливості та широкий спектр варіацій.
3	Культурний шок – стан гострої тривоги адаптанта через незнайомі норми і соціальні сигнали	Постійне хвилювання через якість їжі, питної води, чистоту посуду, постільної білизни, страх перед фізичним контактом з іншими людьми, загальна тривожність, роздратованість, невпевненість у собі, зловживання алкоголем та наркотиками, психосоматичні розлади, депресії, спроби самогубства. У стані «культурного шоку» особистість відчуває втрату контролю над ситуацією, власну некомпетентність, втрату очікувань, що може супроводжуватися спалахами гніву, агресивності та ворожості до представників країни, у якій перебуває [18, р. 178–179].

Процес адаптації до нової культури відбувається згідно з U-подібною кривою – залежно від параметрів часу, рівнів пристосування, адаптації та благополуччя того, хто тимчасово перебуває в іншій країні [17, р. 46–47]. Тобто мігранти під час адаптації до нової культури проходять три фази: першу характеризують ентузіазмом і підвищеним настроєм; другу – фрустрацією, депресією та відчуттям зняковілості (власне, сам «культурний шок»); у третій фазі ці відчуття переходять у впевненість та задоволення. Таким чином, культурний шок виникає перш за все в емоційній сфері особистості, проте найважливішу роль відіграють і такі соціальні чинники, як непристосованість та неприйняття нових звичаїв, стилю поведінки й спілкування. Тому ми провели дослідження толерантності, використавши

такі методики: діагностика загальної комунікативної толерантності (В. В. Бойко), експрес-тест «Індекс толерантності» (Г. У. Солдатова), визначення типу етнічної ідентичності (варіант Г. У. Солдатової та С. В. Рижової) та соціокультурної ідентичності (ОСКІ); шкала соціальної дистанції (варіант Л. Г. Почебут); визначення життєвих цінностей MUST-TEST (П. М. Іванов, Є. Ф. Колобова). У дослідженні взяли участь 124 особи у віці від 17 до 72 років, які належать до різних етнічних та соціально-культурних груп (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл вибіркової сукупності
за категоріями опитаних респондентів**

№ з/п	Категорія	Чоловіків		Жінок		Разом	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Науково-педагогічні працівники	2	1,612	9	7,254	11	8,866
2	Бібліотекарі НТБ НТУ «ХП»	1	0,806	14	11,288	15	12,094
3	Здобувачі вищої освіти НТУ «ХП»	6	4,836	1	0,806	7	5,642
4	Українські студенти НТУ «ХП»	34	27,456	28	22,568	62	50,024
5	Іноземні студенти ЗВО м. Харкова	3	2,418	2	1,612	5	4,03
6	Відвідувачі мусульманських духовно-культурних осередків	6	4,836	18	14,508	24	19,344
Разом		52	41,964	72	58,036	124	100

Усі 124 респонденти, з яких 62 особи (науково-педагогічні працівники, бібліотекарі, іноземні студенти й аспіранти та відвідувачі мусульманських духовно-культурних осередків, які за родом діяльності демонструють досвід міжкультурного спілкування) склали контрольну групу. 62 особи – українські студенти молодших курсів НТУ «ХП», котрі прослухали загальний курс «Психологія», де розглядалися питання міжкультурної комунікації – становлять експериментальну групу. Робочими гіпотезами нашого констатувального експерименту стали твердження:

1) між психологічними аспектами толерантності представників контрольної та експериментальної груп не спостерігатиметься значних відмінностей, оскільки соціокультурний простір України сам по собі має невичерпний інтегровальний потенціал. Через це респонденти, чия діяльність належить до типу професій «людина-людина» [8, с. 247–249], які задіяні у міжкультурному спілкуванні, продемонструють той самий рівень прояву толерантності, що й студенти, на яких здійснюється цілеспрямований педагогічний вплив;

2) показники толерантності особистості респондентів контрольної та експериментальної груп мають відмінності, що пов'язано з різноманіттям факторів соціального середовища, які можуть сприяти успішній адаптації іноземців до українського соціокультурного простору або, навпаки, – ініціювати відсторонення (автаркію) та прояви інтолерантності як наслідок пережитого негативного досвіду спілкування з представниками певних етнічних чи соціальних груп. Також розвитку інтолерантності сприяють розповсюджені у маргінальній свідомості негативні стереотипи та деструктивний вплив на людину з боку реакційних політичних чи релігійних рухів [12, с. 327].

У процесі міжкультурної комунікації усі її учасники проходять стадії культурного шоку [13, р. 14–21]. Крім адаптаційних труднощів, спільних для іноземців незалежно від країни їхнього перебування, також у них часто виникають проблеми, зумовлені унікальністю соціуму, до якого вони потрапили. Серед об'єктивних факторів, що ускладнюють процес адаптації іноземців, можна виділити: культурну гетерогенність українського суспільства (Україна є історично сформованою багатонаціональною державою на перехресті європейської й азійської цивілізацій, через що її регіони мають унікальні соціально-економічні й етнокультурні особливості); амбівалентне ставлення до представників інших країн та культур (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Характеристика стадій культурного шоку
за П. С. Адлером**

№ з/п	Стадія	Сприйняття	Емоційний стан	Поведінка	Інтерпретація
1	2	3	4	5	6
1	Контакт	Культурні відмінності інтригують	Збудження, ейфорія, хвилювання, грайливість	Здивування, інтерес, захоплення	Людина обмежується власною культурою. Різниця між культурами та їхні спільні риси забезпечують основу для подальших спроб стабілізації статусу, соціальної ролі та культурної ідентичності
2	Дезінтеграція	Культурні відмінності сприймаються як негативні	Збентеження, апатія, дезорієнтація, самотність	Депресія	Відмінності культур починають тиснути. Людина відчуває втрату культурної підтримки та нерозуміння нових культурних правил

1	2	3	4	5	6
3	Реінтеграція	Культурні відмінності не сприймаються	Гнів, нервозність, тривозність, хвилювання, фрустрація	Бунт, підозрілість, відторгнення, ворожість, упертість	Пізнання іншої культури приводить до розуміння наявності спільних та відмінних рис. Відмінні риси часто вигадуються. Девіантна поведінка як форма самоствердження й підвищення самооцінки
4	Автономія	Культурні відмінності й спільні риси фіксуються у свідомості	Впевненість у собі, розслаблення	Впевненість, контроль, незалежність, довіра	Людина стає соціально і лінгвістично спроможною діяти та вірити у можливість набувати новий досвід
5	Незалежність	Відмінні і спільні риси культур стають цінними та значущими	Довіра, гумор, любов	Творчість	Соціальні, психологічні та культурні відмінності сприймаються із задоволенням

Однією із заporук успішного навчання є навички толерантно ставитися до відмінностей оточення, тому вже на початковому етапі навчання здобувачі вищої освіти отримують базові знання з психології: студенти вивчають курс «Психологія», а аспіранти складають обов'язкові заліки з педагогіки та психології. Для діагностики загального рівня толерантності українських та іноземних студентів ми використали методику діагностики загальної комунікативної толерантності та експрес-опитувальник «Індекс толерантності». Порівняльний аналіз середніх величин прояву толерантності за цими методиками дозволив встановити, що за приблизно однакового середнього рівня показників більш толерантними у соціальному плані є іноземні студенти.

Іншим цікавим аспектом, який нам вдалося виявити, є етнічна самоідентичність респондентів. Зокрема, за умови, що всі українські студенти закінчили середню школу в Україні, а також мають українське громадянство, багато хто з респондентів (20,27 %) не змогли (або не погодилися через певні міркування) визначитися щодо їхньої етнічної приналежності, в той час коли лише 15,38 % іноземних студентів мали ці труднощі. Переважна більшість аудиторії іноземців (58,33 %) продемонструвала високий рівень етнічної ідентичності відносно середнього значення норми, тоді як лише 40,32 % українських студентів мають позитивну етнічну ідентичність. Також встановлено поширені прояви етніцизму серед українсь-

ких студентів (46,74 %), що виражається у виході за межі власної етно-соціальної групи з метою пошуку стійких соціально-психологічних ніш за іншими критеріями, ніж етнічна приналежність.

Особи з космополітичним типом етнічної ідентичності (незначний ступінь прив'язки до певного регіону чи території, мотивація досягти успіху у житті, отримати якісну вищу освіту, а також покращити своє матеріальне становище, розвинувши особистісний та інтелектуальний потенціали) превалюють переважно серед іноземних студентів, які є політичними чи вимушеними біженцями. Зазвичай вони у процесі спілкування намагаються уникати прямих відповідей на питання про їхню етнічну приналежність, не висловлюють гострої критики будь-якого суб'єкта (політичного діяча, лідера, соціального інституту тощо) чи соціально-культурного явища, демонструючи високий рівень толерантності. Проте така поведінка – не щира, а лише вимушений засіб психологічного захисту.

У іноземних студентів, крім одного респондента, такі типи етнічної ідентичності, як етноізоляціонізм і етнофанатизм, не встановлені, що свідчить про відсутність у них переконань на кшталт націократії [10], ксенофобії та відмови від визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини і виправдання будь-яких жертв у боротьбі за добробут власного народу. Втім саме іноземні студенти прагнуть скоротити соціальну дистанцію у спілкуванні з найближчим оточенням, оскільки саме це прискорює їхню адаптацію до соціально-психологічного середовища освітнього закладу, сприяючи комфортній інтеграції до українського соціуму. Ця стратегія поведінки також допомагає іноземним студентам та представникам діаспор оптимально використовувати свій час для швидшого досягнення визначених життєвих цілей (рис. 3).

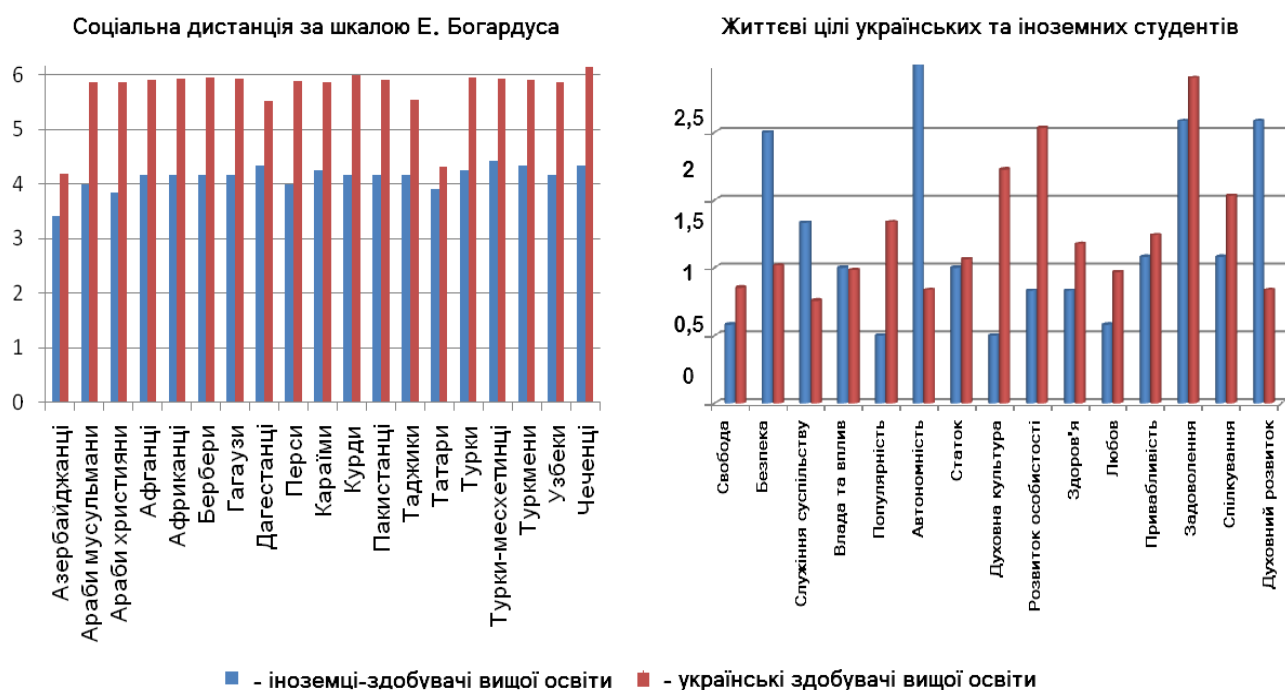

Рис. 3. Порівняння аспектів толерантності здобувачів вищої освіти

Науково-педагогічні працівники (викладачі, асистенти), а також допоміжний персонал та бібліотекарі ЗВО виступають сьогодні провідниками толерантності у суспільство. Із цього приводу цікавим буде порівняти отримані нами результати дослідження, зокрема – життєві цілі та соціально-демографічні фактори, тісно пов'язані з рівнем розвитку толерантності у тієї чи іншої особистості. Наша група науково-педагогічних працівників включає у себе 11 викладачів та 15 бібліотекарів, середній вік яких складає 41,8 років, найстаршому представнику групи – 55 років, а наймолодшому – 24. За показником «рідна мова» респонденти визначили: 50 % – російська мова, 38 % – українська мова, і лише 3 представники групи визначили як рідну мову українську та російську. Етнічну приналежність більшість респондентів визначили як «слов'яни» (50 %), демонструючи високий рівень толерантності та прагнення інкорпоруватися до ширшого символічного соціокультурного простору, ніж той, у який вони інтегровані.

Аналіз фахових компетентностей працівників ЗВО засвідчив, що на формування та розвиток рівня їхньої толерантності безпосередньо впливають обрані ними життєві цінності. Зокрема, найбільшою вагою життєвою цінністю освітян є прагнення працювати на благо суспільства («служіння») та до розвитку особистості й спілкування. Проте толерантність не притаманна людині від народження – і може ніколи не проявитися, якщо не буде спеціально вихована, сформована, тому особистість викладача виступає провідником толерантності в суспільство.

Часто міграція представників інших культур на територію нашої країни викликає в деяких співвітчизників занепокоєння та страх перед можливим обмеженням їхньої «національної гідності». Відтінки цього побоювання різні: від індивідуальності до агресії, від холодної байдужості до виявів ксенофобії. Все це – прояви гіперболізованої захисної реакції на реальні або уявні загрози з боку представників інших культур та/або етнічних груп, що свідчить про відсутність практичних навичок міжкультурного спілкування [11, с. 41].

Із метою розбудови інклюзивного соціально-психологічного простору та формування навичок толерантного спілкування у всіх учасників освітнього процесу 24 листопада 2017 року на базі НТБ НТУ «ХП» у тісній співпраці з кафедрою ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії й історії України ХНТУ СГ імені Петра Василенка було засновано мовний клуб «Діалог». Формат створеного мовного клубу дозволив залучити до процесу соціокультурної адаптації здобувачів вищої освіти, професорсько-викладацький склад та допоміжний персонал університету, а також привернув увагу шкільних вчителів та представників діаспор міста Харкова, таким чином ставши ще й профорієнтаційним майданчиком та осередком неформальної освіти.

Діяльність у форматі «Діалогу» дозволяє оперативно отримувати та аналізувати актуальну інформацію щодо потреб та задоволеності результатами навчання здобувачів вищої освіти, що, у свою чергу, сприяє підвищенню якості надання освітніх послуг та рівня толерантності студентів, а також розвитку у них навичок конструктивної поведінки у ситуації міжкультурного спілкування. Практичне використання здобутих під час навчання знань і навичок міжкультурної (у більшості випадків – інтеркультурної) комунікації та толерантного ставлення до оточуючих, які належать до іншої культури чи певної етнічної групи, є важливими умовами для адаптації особистості у соціально-культурному просторі суспільства, а також для існування інституту держави та гармонійного розвитку всієї світової спільноти в цілому.

Отримані результати дослідження засвідчили достовірність другої робочої гіпотези: «культурний багаж» і соціально-психологічні характеристики освітнього простору ЗВО, куди потрапляє іноземець, визначають успішність його/її соціокультурної адаптації. Негативними чинниками у цьому процесі виступають маргінальні стереотипи, а також той негативний вплив (радикальні релігійно-політичні погляди, протиправні дії), під який потрапляють іноземці, які не отримали в університеті правової, соціально-психологічної підтримки чи можливості реалізації свого культурно-творчого потенціалу.

Література

1. Альтман И. А. Антисемитизм: концептуальная ненависть: сборник, посвященный Симону Визенталю / И. А. Альтман Ш. Самуэльс, М. М. Вейцман. – Москва : Центр и Фонд «Холокост», 2009. – 456 с.
2. Бондарев А. Декілька історій про мусульманську спільноту дореволюційного Харкова [Електронний ресурс] / А. Бондарев // Інформаційний портал «Накипело». – Режим доступу : <https://nakipelo.ua/neskolko-istorij-omusulmanskoj-obshhine-dorevoljutsionnogo-harkova>
3. Ганкевич В. Ю. Крымскотатарское медресе: курс лекций / В. Ю. Ганкевич. – Симферополь : Доля, 2001. – 76 с.
4. Ганкевич В. Ю. На службе правде и просвещению // В. Ю. Ганкевич. – Симферополь : Доля, 2000. – 324 с.
5. Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина / И. Гаспринский. – Симферополь : Спиро, 1881. – 45 с.
6. Декларация принципов толерантности. – Париж, 1995. – 12 с.
7. Злочини на підґрунті ненависті в Україні. Серпень 2013 р. – грудень 2014 р. / упоряд. В. М. Бацунов ; ГО «Харківська правозахисна група». – Х. : Права Людини, 2014. – 500 с.

8. Климов Е. А. Формирование психологических знаний о труде и трудящемся / Е. А. Климов, О. Г Носкова ; отв. ред. В. А. Кольцова. – Санкт-Петербург : Алетей, 2001. – 270 с.
9. Предостережение от трех заблудших течений / Духовное управление мусульман Украины. Сер. : Будьте осторожны! – К. : Аль-Иршад, 2009. – 24 с.
10. Сціборський М. Націократія [Електронний ресурс] / М. Сціборський // Портал Українське життя в Севастополі : портал. – Режим доступу : <http://ukrlife.org/main/evshan/natiocracy.html>.
11. Тарасюк Л. С. Проблема культури толерантності в сучасному суспільстві / Л. С. Тарасюк // Гуманістичний часопис. – 2013. – Вип. 1. – С. 39–44.
12. Фесенко Н. Ф. Особенности личности, вовлеченной в экстремистские организации в контексте психологического здоровья / Н. Ф. Фесенко, Г. А. Садвакасова // Вестник интегральной психологии. – 2013. – Вып. 11. – С. 327–328.
13. Adler P. S. Not Transnational Experience: an Alternative View of Culture Shock / P. S. Adler // Journal of Humanistic Psychology. – 1975. – Vol. 15, № 4. – P. 13–23.
14. Friedman T. L. The world is flat 3.0: A brief history of the twenty-first century / T. L. Friedman. – New York : Picador, 2007. – 672 p.
15. Garrnyk L. Work with contingent of foreign Muslim students / L. Garrnyk, J. Mokh, M. Yaghi // Актуальні питання освіти та науки : матеріали III міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 листопада 2015 року : зб. наук. ст. / Національна академія Національної гвардії України. – К., 2015. – С. 33–38.
16. ISO 21001:2018 Educational organizations – Management systems for educational organizations – Requirements with guidance for use. – Geneva, 2018. – 63 p. (International Organization for Standardization).
17. Lysgaard S. Adjustment in a Foreign Society: Norwegian Fulbright Grantees Visited the United States / S. Lysgaard // International Social Science Bulletin. – 1955. – Vol. 7. – P. 45–55.
18. Oberg K. Cultural shock: Adjustment to new culture environment / K. Oberg // Practical Anthropology. – 1960. – Vol. 7. – P. 177–182.
19. Thomas M. S. The global resurgence of religion and the transformation of international relations: The struggle for the soul of the twenty-first Century / M. S. Thomas. – New York : Palgrave Macmillan, 2009. – 300 p.